

ROTASİZM VE LAMBDA SİZM Mİ, YOKSA ZETASİZM VE SİGMATİZM Mİ?

Hasan EREN

1. Tartışmayı G. J. Ramstedt başlatmıştı. Seçkin Fin dil bilgisinin "Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen" (*Journal de la Société Finno-ougrienne* XXXVIII, 1922) başlıklı çalışması 1922'de çıkmıştı. Bu değerli çalışmada yazar, Türk diyalektleri arasında özel bir yer tutan Çuvaşçanın durumunu gözden geçirmiş ve bu yolda yeni birtakım görüşler ortaya koymuştu.

Çuvaşçanın Ortak Türkçe adını verdiğimiz diyalektlere göre ses bakımından büyük değişiklikler gösterdiğini biliyoruz. Ortak Türkçenin *z*- ve *-z* ünsüzlerine karşılık Çuvaşçada *-r*- ve *-r*, *-ş*- ve *-ş* ünsüzlerine karşılık da *-l*- ve *-l* ünsüzlerinin kullanılması başlangıçtan beri dilcileri uğraştırmıştır.

Büyük Macar dilcisi Zoltán Gombocz, Çuvaşça ile Ortak Türkçe arasındaki bu ses kurallarını tespit etmiş ve Çuvaşçada *z > r* (rotasizm) ve *ş > l* (lambdasizm) gelişmesinden söz etmişti (Az altaji nyelvek hangtörténetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények* XXXV, 1905, 241-284. s; Zur Lautgeschichte der altaischen Sprachen. *Keleti Szemle* XIII, 1912-1913, 1-37. s.). İşte Ramstedt 1922'de çıkan çalışmasında Çuvaşçanın durumu üzerinde dururken Gombocz'un bu yoldaki açıklamalarına karşı çıkararak gelişmenin *r > z* ve *l > ş* doğrultusunu izlediğini ileri sürdü.

Martti Räsänen, *Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremisischen* (*Mémoires de la Société Finno-ougrienne* XLVIII, 1920) başlıklı eserinde Ramstedt'in çalışmasının müsveddelerini sık sık kullanmıştı. Zoltán Gombocz, Räsänen'in eserini değerlendirdiği yazısında (*Körösi Csoma-Archivum* I, 1921, 81-85. s.) Ramstedt'in yeni görüşü üzerinde uzun uzun durmuş, özellikle onun Ortak Türkçe *-z* ve *-ş*'nin kökenine ilişkin açıklamasını gözden geçirmiş, Ramstedt'in savını geri çevirmediği gibi, bu yolda bir çekince de dile getirmemişti. Üniversitede verdiği derslerde Gombocz'un da açık olarak Ramstedt'in hipotezine katıldığını biliyoruz.

Daha sonra Nikolay Poppe (Altaisch und Urtürkisch. *Ungarische Jahrbücher* VI, 1927, 107-116. s.) de Ramstedt'in hipotezine katıldı. Yalnız, Poppe *r*' ve *l*' yerine başlangıç noktası olarak *ř* ve *ĺ*'yi kabul etti.

Poppe daha sonraki çalışmalarında da bu soruna sık sık değinmiştir. Örnek olarak, "Lautgesetze und ihre Bedeutung zur Frage d. mongolisch-türkischen Sprachbeziehungen"

Poppe'den sonra...

Sorun Poppe'nin tartışmaya katılmasıyla sona ermemiştir. Ondan sonra bu konuda görüş bildirenlerin adlarını ve eserlerini saymaya devam etmeyeceğim. Bugüne değin bu sorunla ilgili bütün yayınların gözden geçirilmesini veya özetlenmesini 15-20 dakika ile sınırlanmış bir bildiriye sığdırmak imkânsızdır.

Uzun yıllardan beri güncelliğini sürdüren bu tartışmaya katılmayan Türkolog ve Altaistlerin sayısı çok azdır. O bakımdan sözü uzatmamak için rotasizm ve lambdasizm mi, yoksa zetasizm ve sigmatizm mi sorusuna karışmayan çalışma arkadaşlarımızın adlarını vermek daha kestirme bir yol olur, sanıyorum.

Sözü uzatmayacağım. Bu uzun tartışmalar sonunda Türkologların (ve Altaistlerin) ikiye ayrıldıklarını görüyoruz. Başlangıçta Gombocz'un ortaya attığı rotasizm ve lambdasizme bağlı kalanlar bir cephe oluşturdular; Ramstedt'in görüşüne katılarak zetasizm ve sigmatizm inancını benimseyenler de ayrı bir cephe kurdular. Bu arada bir cepheden karşı cepheye geçenler de çıktı. Bu konuda bir fikir bildirmekten kaçınan birçok dilci de vardı. Örnek olarak, Fransız Sinologu Paul Pelliot bu konuda açık bir görüş bildirmekten özenle kaçınmıştır.

Macar Türkolog ve Mongolisti Lajos Ligeti de bu konudaki görüşünü açığa vurmamıştı. Ancak, *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban* (Budapest 1986) adlı son eserinde rotasizm ve lambdasizm görüşünü benimsediğini açıklamıştır...

Eski görüşünü terk ederek yeni bir görüşe katılmak normaldir. Gerçeği aradığımızı göre... Başlangıçtan beri derslerimde rotasizm ve lambdasizme bağlı kaldım. Bu görüşe bağlı kalanlar çok azaldığı zamanlarda bile. Bugün bu görüşe katılanların sayısı artmıştır.

Şimdi örneklere, dayanaklara geçelim.

Ramstedt'in Moğolca *-mal* ekini Türkçe *-mış*, *-miş* ekiyle birleştirmesi, "Altay dilleri"nden söz ederken bir tez... değil, bir hipotez olarak bugün de kullanılabilir. Büyük bilgin, eski görüşünü daha sonraki çalışmalarında da dile getirmiştir. Örnek olarak, *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft* (II, 106, 108) başlıklı son eserinde bu görüşüyle ilgili olarak birtakım çekinceler de ileri sürmüştür. Buna karşılık Ortak Türkçe ve Çuvaşça 60 ve 70 sayı adlarının eklenmesini (katılmasını) da muhtemel saymıştır. Onun bu görüşüne -ölçülü bir sakınca içinde- Martti Räsänen de katılmıştır. (*Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen*, 137).

Ortak Türkçe *altmış* '60' ve yetmiş '70' sayı adlarının Çuvaşça karşılığı *utmäl* ve *šitmäl*'dir. Bu örneklerde Ortak Türkçe *-mış*, *-miş*'in Çuvaşçada *-mäl*, *-mäl* olarak karşımıza çıktığını görüyoruz. Bu iki sayı adında *altı* ve *yedi* sayıları çıplak gözle kolaylıkla fark edilebilir. Sir Gerard Clauson (*An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford 1972. 130, 891) da bu iki sayı adının *altı* ve *yedi*'-

nin "alışılmamış bir ek ile" (with the unusual suffix) yapılmış bir türevi olduğunu bildirmişti. Demek Ramstedt gibi, o da bu sayı adlarında bir ekten söz etmiştir. Yalnız Clauson'un, Ramstedt'ten farklı olarak *altmış* ve *yetmiş* sayı adlarında gördüğümüz *-mış* ekini *-miş*, *-miş* geçmiş zaman ekinden ayırt ettiği açıktır.

Bu iki sayı adına ilişkin belli başlı verileri gözden geçirelim: *Altmış* sayı adı eski Türk yazıtlarında *altmış* olarak sık sık geçer. Uygurca yazmalarda da *altmış* biçimi tespit edilmiştir. Arap yazısıyla yazılmış eski kaynaklarda da *altmış* olarak verilmiştir. Örnek olarak, Kıpçakça sözlüklerde *altmış* biçimi geçer. Çağdaş Türk diyalektlerinde de *altmış* yaygın olarak kullanılır: Türkçe *altmış*, Türkmençe *altmış*, Tatarca, Başkurtça *altmış*, Kazakça, Nogayca, Kara Kalpakça *alpıs*, Kırgızca *altımış*.

Yetmiş sayı adının da eski Türk yazıtlarından başlayarak *yetmiş* olarak geçtiğini görüyoruz. Arap yazısıyla yazılmış Kıpçakça sözlüklerde de *yetmiş* biçimi geçer. Çağdaş diyalektlere gelince: Türkçe *yetmiş* yanında Türkmençe *yetmiş*, Kırgızca, Kara Kalpakça *cetpis*, Balkarca *cetmiş* biçimlerini saymakla yetinelim. (Balkarcada *cetmiş* yanında 70 sayısına *üç cıyrma bla on* 'üç yirmi ile on' adının verildiğini de görüyoruz.)

Sibirya Türk diyalektlerinde 60 ve 70 sayılarına verilen adlar ilginçtir. Bu diyalektlerde *altı* ve *yedi* sayı adlarına *-mış* (*-miş*) yerine *on* sayı adının getirildiği göze çarpıyor. Demek bu diyalektlerde *altmış* ve *yetmiş* yerine 'altı on' ve 'yedi on' adları kullanılmaktadır.

İşte birkaç örnek: Oyrotça *altan* < *altı on*, Şorca *alton* (< *altı on*), Sagayca *alt'on*, Hakasça *alton*, Tuvaca *aldan*, Yakutça *alta uon*. Sarı Uygurcada da *alton* olarak geçer.

Bunun gibi, Altaycada (yeni terminolojiye göre Oyrotçada) *yetten* (< *yedi on*), Küyerikçede *yétton*, Kaçaca *yetton*, Hakkasça *çeton*, Tuvaca *çódón*, Yakutça *satta uon*. Sarı Uygurcada da *yeton*, *çeton* biçimi kullanılmaktadır.

Eski Türkçede 60 ve 70 sayılarının *on* ile yapılmış örneklerine rastlanmamaktadır. Yukarıda sıraladığımız verilere göre, bu sayıların *on* ile yapılmış adları çağdaş Türk diyalektlerinde de dar bir alanda kalmıştır. Buna karşılık, 80 ve 90 sayılarının *on* ile yapılmış biçimlerinin eski ve yeni Türk diyalektlerinde çok yaygın olması da ilginçtir. Daha açık bir deyişle söyleyelim: "Çok yaygın" değil, ortaktır.

Belli başlı verileri toplu olarak sayalım: Eski Türkçe *sekiz on*, Uygurca *sekiz on*, Orta Türkçe (Kâşgarlı, *Divanü Lügat't-Türk*) *seksön*, Brockelmann *seksön*; Clauson *seksön*; DTS *seksün*); İbnü Mühenna *seksen*. Çağdaş diyalektlerde kullanılan biçimler ses uyumuna uymuştur: Türkçe *seksen*, Türkmençe *segsen*, Balkarca *seksen*. Balkarcada *tört cıyrma* 'dört yirmi' adı da kullanılmaktadır. Sibirya diyalektlerinde ise eski biçimin saklandığı göze çarpıyor: Altayca (Oyrotça) *segizen*, Hakasça *sigizon*, Tuvaca *sezen* (ses '8'), Yakutça *ağıs uon*. Sarı Uygurcada *sakıson sakson* biçimi

kalmıştır. Son olarak, Çuvaşçada kullanılan *sakǎrvunnǎ* biçiminin yapı bakımından bu adlara uyduğunu bildirelim.

90 sayısının Türkçe adı da buna benzer. Bu yoldaki örnekleri de özet olarak verelim: Eski Türkçe *tokkuzon*; Uygurca *tokuzon*; Orta Türkçe *tokson* (Brockelmann..., Clauson 473 *tokso:n*, DTS 577 *toksun*), İbn Müh. *toksan*; Kıpçakça *toksan* (Houtsma 22). Yeni diyalektlerimizde de *toksan* (> *doksan*) olarak kullanıldığını görüyoruz: Türkçe *doksan*, Türkmence *togsan* ('9'). Oğuz diyalektleri dışında: Kara Kalpakça *toksan* (*toğız* '9'): Tuvaca *tozan* (*tos* '9'); Yakutça *toğus uon*. Hakasça *togızan*, Kırgızca *tokson* (*toğuz*, *tokkuz* '9'), Sarı Uygurcada da *tokson* olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Çuvaşça *tǎǰǎrvun(n)ǎ*, *tǎǰǎrvun* (*tǎǰǎr* '9', *vun* '10').

Üzerinde durduğumuz sayı adlarını gözden geçirdikten sonra *altmış* ve *yetmiş*'in *-miş* (*-miş*) "ek"iyle yapılmış bir türev olarak değerlendirilemeyeceği kolaylıkla anlaşılabilir. Dilimizde kullanılan *seksen* (< *sekiz on*) ve *doksan* (< *dokuz on*) örneklerini ve Sibiryaya diyalektlerinde kullanılan *alton* (< *altı on*) ve *yetton* (< *yedi on*) biçimlerini göz önüne alarak *altmış* ve *yetmiş* sayı adlarının da birleşik birer ad olduğu ortaya atılabilir. Başka bir deyişle, *altmış* ve *yetmiş*'te ikinci öge olarak gördüğümüz *-miş* (*-miş*)'in *on* değerinde bir söz olduğu söylenebilir. *Seksen* ve *doksan* sayı adlarındaki *on* gibi.

Altmış ve *yetmiş*'te gördüğümüz *-miş* (*-miş*)'in çağdaş Türkler arasında kullanılmadığı anlaşılıyor. Eski Türk diyalektlerinde de *-miş* (*-miş*) ögesine rastlanmaktadır. Bu bakımdan bu ögenin Türkçeye yabancı bir dilden geçtiği tahmin edilebilir. Bu alıntının çok eski bir çağa çıktığı da açıktır.

Bilimsel çalışmalarda bu öge üzerinde ara sıra durulduğunu biliyoruz. Bu yolda yapılan açıklamaların gözden geçirilmesi uzun sürer. Burada yalnız Julius (Gyula) Németh'in görüşü üzerinde durmak istiyorum, en inandırıcı görüş olarak. Seçkin Macar Türkoloğu "Az uráli és a török nyelvek ösi kapcsolata" (*Nyelvtudományi Közlemenyek XLVII*, 1928, 62-84. s.) ve "Probleme der türkischen Urzeit" (*Analecta Orientalia memoriae Alexandri Csoma de Körös dicata*. Budapestini MCMXLII-MCMXLVII. 56-102. s.) başlıklı yazılarında durmuştu. Ona göre Türkçede *altmış* ve *yetmiş*'te saklanmış olan *-miş* (*-miş*)'in yalnız Fin-Ugor dillerinde ilginç bir karşılığı göze çarpıyor. Bu karşılık bugün yalnız Macarcada ve Perm (Züryen ve Votyak) dillerinde kalmıştır. Bu dillerde de bu karşılığın ancak birleşik sözlerde kalması ilginçtir. Örnek olarak, Macarcada '30' olarak kullanılan *harminc* biçimi, Fin-Ugor ögelerinden oluşmuş bir birleşik sayı adıdır. Bu birleşik adın 'üç on' değerinde olduğu açıktır. Macarca *harminc* biçiminin birinci ögesi '3' değerindeki Macarca *három*'dan başka bir şey değildir. İkinci ögesi ise Perm dillerinden geçme bir alıntıdır. Züryence *-miş* ve Votyakça *-miş*'in eski Perm çağında '10' anlamına geldiği anlaşılıyor (György Lakó, *A magyar szókészlet finnugor elemei*. II, Budapest 1971.268. s.). Perm dillerinde '10' olarak kullanılan *-miş*'in Fin-

Ugor çağında kaldığı düşünülemez. Çünkü Fin-Ugor ana dilinde onlu sayı sisteminin daha oluşmadığını biliyoruz.

Németh, Fin-Ugor (Ural?) ve Türk dilleri arasındaki bağlantının birkaç yüzyıl süren yakın akrabalığa benzer sıkı bir ilişkiye dayandığını düşünüyordu. Ancak üzerinde durduğumuz birleştirme ile bu görüşü uzlaştırmak *chronologique* yön den güçtür: Bu birleştirme yalnız Türk ve Perm dillerini içine almaktadır.

Németh'in üzerinde durduğu birleştirme düşündürücüdür:

Türk ve Perm dillerinde *-miş (-miş)*'in yalnız *sémantique* açıdan büyük bir yakınlık göstermekle kalmayarak, ayrıca yapı bakımından da açık bir benzerlik gösterdiği göze çarpıyor.

Tanınmış Macar Türkolog ve Mongolisti Louis (Lajos) Ligeti, "Régi török eredetű neveink" (*Magyar Nyelv* LXXIV, 1978, 257-274. s.) başlıklı yazısının 1. bölümünde (9. §) durumu bütün yönleriyle değerlendirdikten sonra *miş* '10' sözünün Ana Türkçeye şimdilik adını açık olarak veremeyeceğimiz üçüncü bir dilden geçtiğini vurgulamıştır. Ona göre, bu söz Perm dillerinde de bu üçüncü dilden kalma bir alıntıdır.

Ligeti, *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpádkorban* (Budapest 1986) adlı son eserinde de (148. s.) *Macarca harminc '30'* sayı adının ikinci ögesi olan *-miş*'in Perm kökenli olduğunu belirtmiş ve Németh'in bu ögeyi Türkçe *altmış* '60' (*altı* '6') ve *yetmiş* '70' (*yedi* '7') sayı adlarındaki *-miş(-miş)*'la birleştirdiğini dile getirmiştir. Ona göre, Macar dilinde onlu sayı sisteminin oluşmasında Perm dilleriyle Macar dili arasındaki komşuluk da göz ardı edilemez.

Németh'in 1928'den başlayarak üzerinde durduğu ve daha sonra Ligeti'nin 1978'de yeni veri ve gözlemlerle geliştirdiği bu birleştirme lambdasizm adıyla adlandırdığımız olay açısından da ilginçtir. Ancak ne Németh, ne de Ligeti bu birleştirmeyi lambdasizm tartışması bakımından değerlendirmemiştir. Ligeti biraz önce adını andığım son eserinde, rotasizm (14-16. s.) ve lambdasizm (16-17). s.) sorunlarını da özel olarak gözden geçirmiştir. Ancak her nedense Türkçe *altmış* ve *yetmiş*'teki *-miş (-miş)*'in tanıklığına başvurmamıştır.

Benim inancıma göre, Németh'ten beri sık sık üzerinde durulan bu birleştirme lambdasizm konusunda sağlam bir ip ucu olarak değerlendirilebilir.

V. G. Egorov (*Etimologičeskij slovar' čuvaškogo jazyka*. Çeboksarı 1964) *sitměl* (215. s.) ve *utmāl* (279. s.) maddelerinde Türkçe *yetmiş* ve *altmış* karşılıklarını vermiş, *utmāl*'ın birinci bölümünü *alt* 'altı' biçimiyle birleştirmiş, ikinci bölümünün (*-māl, -miş, -pıs*) kökeninin bilinmediğini belirtmiştir. Egorov, Munkácsi'nin *-miş*'i Avesta ve Pehlevîde 'büyük', 'büyük sayı' olarak geçen *mas*'la birleştirdiğini de bildirmiştir (*Keleti Szemle* I, 1900, 251. s.)

2. Türkçe *şişek* sözü de lambdasizm tartışmasında tanıklığına başvurulmaya değer bir örnektir.

Türkçede bir veya iki yaş arasındaki koyuna *şişek* adının verildiğini biliyoruz. Anadolu ağızlarında kuzulama dönemine girmiş veya doğurmuş koyun da *şişek* adıyla anılmaktadır. Yerel ağızlarda *şişek* yanında *işek* biçimi de kullanılmaktadır.

Bu da çağdaş Türk diyalektlerinde de *şişek* olarak yaygındır. İşte birkaç örnek: Kırgızca *şişek* (K.K. Yudahin, *Kırgızsko-russkij slovar*, Moskva 1965, 909. s.). Kara Kalpakça *isek* (N.A. Baskakov, *Russko-karakalpakskij slovar*. Moskva 1967. 38. s.). Balkarca *işek koçhar rovoba bra Sapau*' (H.İ. Suyunçev-İ.H. Urusbiev, *Russko-karaçaevo-balkarskij slovar*. Moskva 1965. 331. s.).

A. N. Şerbak, "Nazvanija domašnix i dikix životnyx v tjurkskix jazykax" (*İstoričeskoe razvitie leksiki tjurkskih jazykov*. Moskva 1961. 82-172. s.) başlıklı yazısında (115-116). s.) *şişek* adını *şişmek* kökünün türevi olarak göstermişti. İlk bakışta bu açıklama yanlış sayılamaz. Ancak, *şişek* sözünün en eski biçimi değerli çalışma arkadaşımın gözünden kaçmıştır. *Şişek* sözünün en eski biçimini Kâşgarlı Mahmud'a borçluyuz. *Divanü Lügati't-Türk* yazarı bu sözü *tışek* olarak vermiştir. Bu veri göz önüne alınırsa, bizim kullandığımız *şişek* biçiminin *tışek* > *şişek* benzeşmesi (*assimilation*) sonunda ortaya çıktığı anlaşılır. Bu açıdan *şişek* sözünün *şişmek*'ten geldiği kolay kolay düşünülemez. Buna karşılık çağdaş *şişek* biçiminin dayandığı eski *tışek* sözünün Türkçe *tış* (> *diş*) kökünden geldiğini kestirmek kolaydır: *tış-ek*.

Martti Räsänen de *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen* (Helsinki 1969) başlıklı eserinde (424. s.) *şişek* sözünü *şişmek* 'anschwellen' kökünün bir türevi olarak vermiştir. Yazar, Orta Türkçe *tışek* biçimini de *şişek* maddesinde saymıştır. İbnü Mühenna bu sözü *şişek* diye yazmıştı. Ancak bu biçimin *şişek* > *şişek* benzeşmezliği (*dissimilation*) sonunda olduğu açıktır, *şişek* biçiminin de *tışek*'ten *assimilation* sonunda ortaya çıktığı gibi. Bu sebeple, *şişek* (ve *şişek*, *tışek*) biçiminin *şişmek* köküne bağlanması yanlıştır.

Sir Gerard Clauson (*An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford 1972. 363. s.) Kâşgarlı Mahmud'un verdiği *tışek* biçimini *tışemek* 'süt dişlerini dökmek' fiilinin bir türevi olarak vermiştir. Yazar, eski ve yeni diyalektlerde geçen *şişek* biçimlerini de *tışek* maddesinde toplamıştır. Clauson "The Foreign Elements in Early Turkish" (*Researches in Altaic Languages*. Budapest 1975. 43-49. s.) yazısında *şişek*'in başındaki *ş*-nin eski *t*-den geldiğini belirtmiştir.

Azerî ağızlarında üç yıllık, dört yıllık, beş-altı yıllık erkek koyuna *garadiş* adının verildiğini biliyoruz. Bu adın da *diş*'le ilgili olması ilginçtir.

Orta Türkçe *tışek*'ten *assimilation* sonunda *şişek* biçiminin çıktığı bir gerçektir. Bu gerçeği tespit ettikten sonra Çuvaşçada 'diş' olarak kullanılan *şäl* biçimine geçelim.

Ramstedt (Stellung) Çuvaşça şāl'ı Türkçe şiş'le birleştirmişti.

Ramstedt'e uyan Martti Räsänen (*Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*. Helsinki 1949. 175. s.) de Çuvaşça şāl'ı Orta Türkçe şiş, Türkçe şiş, Kırgızca, Şorca şiş gibi birtakım biçimlerle birleştirmişti. Räsänen, *Versuch...*

(Helsinki 1969) adlı sözlüğünde (424. s.) de Çuvaşça şāl'ı şiş'le birleştirmişse de *tiş maddesinde (481. s.) Orta Türkçe ti:ş, tı:ş, Türkçe diş, Türkmence di:ş, Yakutça tı:ş gibi biçimler arasında soru işaretiyle Çuvaşça şāl biçimini de saymıştır. Maddenin sonunda şiş 'Bratspiess' maddesine de göndermede bulunmuştur.

Sir Gerard Clauson (*An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford 1972) ti:ş maddesinde (557. s.) eski ve yeni biçimleri saymışsa da, Çuvaşça şāl'a yer vermemiştir. Bunun gibi, sı:ş 'a spit, fork, spike' maddesinde de Çuvaşça şāl'ı saymamıştır.

V. G. Egorov (*Etimologičeskij slovar' čuvaškogo jazyka*. Çeboksarı 1964) Çuvaşça şāl'ı Ramstedt'in Türkçe şiş'le birleştirdiğini açıkladıktan sonra Türkçe diş (Türkmence tiş) biçimlerini de vermiştir. Sözlüğün redaktörü V. Kotleev, bu maddeye eklediği küçük bir notta, L. Katona'nın, *Körösi Csoma-Archivum*'da çıkan yazısında, Ramstedt'in görüşünü haklı olarak eleştirdiğini açıklamıştır. Katona'nın bu konudaki görüşüne biraz sonra değineceğiz.

Macar Türkoloğu Lajos Katona, *Süllö* (*Magyar Nyelv* XXIII, 1927, 190-193. s.) başlıklı yazısında, Ramstedt'in görüşünü eleştirdikten sonra Çuvaşça şāl'ı Türkçe diş (< tiş) ile birleştirmiştir. Yazar, Macarca süllö sözünü de Çuvaşça şāl sözünün -la (< Ortak Türkçe -lığ) ekiyle yapılan şalla biçiminden getirerek 'diş-li' diye açıklamıştı. Katona, "Über eine Lautveränderung im Tchuwassischen" (*Körösi Csoma-Archivum* II, 1930. s.) adlı yazısında da Çuvaşça şāl ~ Türkçe diş (< tiş) birleştirmesi üzerinde durarak Macarca süllö'yü şāl-la 'dişli' sözüne dayanan bir türev saymıştır. Katona, süllö'nün yapı ve anlam bakımlarından Macarca fogas adına benzediğini de vurgulamıştı. Macarca fogas adı fog 'diş' sözünün -s ekiyle yapılmış bir türevidir. Macarca süllö'yü Çuvaşça şāla ile Martti Räsänen de birleştirmişti (*Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen. Mémoires de la Société Finno-ougrienne* XLVIII, 1920, 264. s.). Ancak yazar, Çuvaşça şāla üzerinde bir yorum yapmamıştı. (Katona, Räsänen'in birleştirmesi üzerinde durmamıştır.)

Ligeti "Mongolos jövevényzavaink kérése" (*Nyelvtudományi Közlemények* XLIX, 1935, 190-271. s.) başlıklı yazısında, Katona'nın ortaya attığı etimoloji üzerinde durarak Macarca süllö'nün Çuvaşçadan geldiği yolundaki etimolojiye her bakımdan katılmıştı. Ona göre, Katona'nın süllö, etimolojisi yalnız anlam bakımından eksiksiz (kifogastalan) değildir. Çuvaşça ş- ~ Türkçe t- karşılığı da Heikki Pasonen, Zoltán Gombocz ve Gyula Németh'in verdiği birçok inandırıcı örneklerle desteklenebilirdi (216-217. s.).

Macar dilinin tarihî-etimolojik sözlüğü (*A magyar nyelv történetietimológiai szótára*. III, Budapest 1976) Katona'nın, Macarca *süllö*'nün Çuvaşça *şāla*'dan alındığı yolundaki açıklamasını olduğu gibi benimsemiştir.

Ligeti de "Régi török jövevényiszavaink etimológiai problémái" (*Nyelvtudományi Ert*, LXXXIX, 1976, 193-199. s.) başlıklı yazısında (Fransızcası: "Quelques problèmes étymologiques des anciens mots d'emprunt turcs de la langue hongroise". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* XXIX, s. 1975, 279-288. s.) Macarca *süllö* sözünün Çuvaşçadan alındığını açık olarak vurgulamıştı (286. s.): Ortak Türkçe *tış* yalnız Çuvaşçada *şāl* biçimini almıştır, 1. Çuvaşça *şāla* (>*şāl-lıġ*) 'dişli, dişi olan (balık)' anlamını almıştır, 2. Ortak Türk diyalektlerinde *diş-li* (balık) anlamına gelen *tışliġ* diye bir söz yoktur.

Ancak, Louis (Lajos) Ligeti, 1986'da çıkan son eserinde (17. s.), Katona'nın *şāl-la* 'dişli' açıklamasına katılmamıştır. Yazar, Katona'nın ortaya attığı ikinci çözüm yolu üzerinde duruyor ve Çuvaşça *şāla*'nın Ortak Türkçe *tış-ak* biçiminden geldiğini söylüyor. Ona göre, eski açıklamayı engelleyen Başkurtça *hıla* ve Kara Kalpakça *sıla* biçimleri Tatarcadan alınmıştır. Tatarca *sıla* ise Çuvaşça bir alıntıdır. Ligeti, eserin başka bir yerinde (79. s.) Macarca *süllö*'nün Ortak Türkçe karşılığı olarak **tış-ek* biçimini vermiş, Çuvaşça karşılığının ise *şilek* olduğunu bildirmiştir.

Çuvaşçadan alınan *süllö*'nün yanında Macarcada *fogas* (< *fog-as*) adının kullanıldığını ve bu adın Türkçe *şişek* (< *tışek*) gibi *diş* (< *tış*) kökünün bir türevi olduğunu gördük.

Ramstedt'in Çuvaşça *şāl*'ı Türkçe *tış* (> *tış* > *diş*) yerine *şış* ile birleştirmesine gelince:

Ramstedt'in Ana Türkçede kelime içinde ve sonunda *-l-*, *-l* sesinden yola çıktığını biliyoruz. Buna göre, Türkçe *tış* (> *tış*) sözünün Çuvaşça karşılığı olarak **tāl* biçiminden yola çıkması gerekecektir. Ancak **tāl* biçiminin Çuvaşçada *şāl*'a çevrilmesi düşünülemez. O sebeple, Ramstedt Türkçe *sış* (> *şış* > *şış*) sözünden yola çıkarak Çuvaşça *şāl* biçimine varmıştır.

Benim inancıma göre, 'diş' anlamına gelen Çuvaşça *şāl*'ın Türkçe karşılığı *tış* (*tış* > *diş*)'tır. Türkçe *tış* ile Çuvaşça *şāl*'ın birleştirilmesi güç değildir. Ana Türkçe *-ş* sesinden yola çıkılırsa Çuvaşça *şāl* kolaylıkla açıklanabilir. Türkçe *tış* biçiminin başındaki *t*'nin, sondaki *-ş*'nin baskısı altında *-ş*'ye dönüştüğü anlaşılıyor. Türkçe *tüş* (> *düş*)'ün Yeni Uygurcada *çüş*'e çevrilmesi gibi. Bunun gibi, Türk diyalektlerinde 'ögle' olarak kullanılan *tüş* sözü de Yeni Uygurcada *çüş* biçimini almıştır. Tarançi diyalektinde de *çüş* 'ögle' olarak yaygındır.

Yukarıda üzerinde durduğum *şişek* (< *tışek*)de Türkçe *tış* > *şış* gelişmesine açık tanıktır.

Bu örneklere göre, eski Türkçe *tış*'in Çuvaşçada **şış* (*şış*)'a çevrilmesi doğaldır. Daha sonra bu biçimin Çuvaşçada *şāl*'a dönüştüğü anlaşılıyor. İşte Ligeti'nin son eserinde (79. s.) sözünü ettiği Çuvaşça *şilek* (< *tışek*) biçimi bu biçime dayanmaktadır. Ligeti 1976'da çıkan yazısında, çağdaş Türk diyalektlerinde *tışlı* (> *dişli*) diye bir balık adı kullanılmadığını özel olarak vurgulamıştı.

Ligeti son eserinde (79. s.) Macarca *süllö*'nün Çuvaşça karşılığı olarak *şilek* biçimini kabul etmişti. Ligeti'nin bildirdiği gibi, Türk diyalektlerinde *tışlı*, *tışli* veya *dişli* diye bir balık adı tespit edilmemiştir. Ancak, Türkçe *tış* (> *diş*)'in bir türevi olduğunu gördüğümüz *şışek* (< *tışek*) sözü 'bir veya iki yaş arasındaki koyun' anlamı yanında dilimizde 'bir çeşit balık' değeri de kazanmıştır. Türk Dil Kurumunun çıkardığı *Derleme Sözlüğü*'nde buna benzer bir veriye rastlanmamaktadır. Buna karşılık halk ağızlarında *şışek*'in balık adı olarak kullanıldığı anlaşılıyor. *Pirelli* dergisinin 1987'de çıkan bir sayısında Eğirdir Gölünde *şışek* adı verilen bir balık yaşadığını görmüştüm. O balığın özelliklerini öğrenemedim. Türkçe *şışek* balık adı olarak doğrudan doğruya Macarca *süllö*'ye bağlanamaz. Bununla birlikte, bu veri Çuvaşça *şilek* ve Macarca *süllö* biçimlerini açıklarken ortaya atılan tahminlerin gerçeğe ters düşmediğine güzel bir tanıktır.

Ramstedt'in tezini veya hipotezini ispata çalışırken birtakım gerçekleri göz ardı ettiğine tanık oluyoruz. Örnek olarak, *-l>-ş* gelişmesinden söz ederken Türkçe *yemiş* sözünün **yimil* biçiminden çıktığını yazmış, Çuvaşça *şiměs* biçimini de *yimül* + *ç*'den getirmek istemiştir (33. s.). Onun Çuvaşça *yimül*' + *ç* biçimini ortaya atarken Macarca *gyümölcs* sözünü göz önünde tuttuğu açıktır. Oysa Macarca *gyümölcs* biçiminde gördüğümüz *-l-* ikincil bir sestir. Macarcada birçok sözde buna benzer ikincil *-l-* sesleri tespit edilmiştir. Örnek olarak, eski Türkçe *ağaççı*'dan alınan *ács* sözünün *álcs* yan biçimi vardır. Türkçe *beşik*'ten gelen *bölcsö* biçimindeki *-l-* de sonradan türemiş bir sestir. 'Kürkçü' anlamına gelen Macarca *szücs* kelimesi de eski bir Türkçe (Çuvaşça) alıntıdır. Çuvaşça karşılığı *şivci*'dir. Eski Macarcada *szücs* yanında *szülcs* biçimi de kullanılmıştır. İşte Macarca *gyümölcs* sözündeki *-l-* de ikincil bir sestir. Macarca *ács* (*álcs*), *szücs* (*szülcs*) örneklerindeki *-l-*ler sonradan düşmüşse de, *bölcsö* ve *gyümölcs*'teki *-l-*ler bugüne değin saklanmıştır. Bu duruma göre, Ramstedt'in Macarca *gyümölcs*'teki *-l-*'yi orijinal bir ses sayarak Çuvaşça *şiměs*'i *yimül* + *ç* biçiminden getirmesi yanlıştır.

Ramstedt'in otoritesine güvenen Türkologlar, onun bu görünüşü sık sık dile getirmişlerdir. Loránd Benkő'nün yönetim ve denetiminde çıkarılan Macar dilinin tarihî-etimolojik sözlüğünde (*A magyar nyelv történetimológiai szótára* (I, Budapest 1967) bile *gyümölcs* sözündeki *-l-*'nin ikincil bir ses olduğunun vurgulanmaması ilginçtir. Bu sözlükte Macarcadaki *-lcs-* ses düğümü Türkçe *-ş-*'nin karşılığı olarak verilmiştir. Bunun gibi, Türkçe *beşik*'ten alınan Macarca *bölcsö* biçimindeki *-l-* de sonradan türemiştir. Macar dilinin tarihî-etimolojik sözlüğünde *bölcsö*'deki *-lcs-* ses düğümü de yanlışlıkla Türkçe *-ş-*'nin karşılığı olarak gösterilmiştir. Ancak,

Ligeti, son eserinde, *bölcsö*, *gyümölcs* gibi sözlerdeki *-l*'lerin Macarcada sonradan türediğini ve Türkçe (Çuvaşça) *-ş*'lerin Macarcada *-cs-* olarak saklandığını açıklamıştır.

Bu duruma göre, Türkçe *-ş*- ve *-ş*'lerin Çuvaşçada bütün eski karşılıklarda *-l*- ve *-l*'ye çevrilmediği ortaya çıkıyor.

Bu örnekler üzerinde sık sık durulacağına inanıyorum.

Bildirimim başında dile getirmiştım: Rotasizm ve lambdasizm mi, yoksa zetasizm ve sigmatizm mi tartışmasını G. J. Ramstedt başlatmıştı. Bu tartışmanın kolay kolay sona ermeyeceği anlaşılıyor.